

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREIDI YA 12

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA U THOMA (P1)

LUHUHI/THAFAMUHWE 2014

MARAGA: 70

TSHIFHINGA: awara 2

Bammbiri ili li na masiatari a 12.

NDAELA NA MAFHUNGOTHANGELI

1. Bammbiri ili li na KHETHEKANYO THARU:

KHETHEKANYO YA A: Tholokanyondivho	(30)
KHETHEKANYO YA B: Manweledzo/Samari	(10)
KHETHEKANYO YA C: Phenda na kushumisele kwa Luambo	(30)
2. Vhalani ndaela DZOTHE nga vhuronwane.
3. Fhindulani mbudziso DZOTHE.
4. Thomani khethekanyo INWE na INWE kha siatari LISWA.
5. Hune khethekanyo INWE na INWE ya fhelela hone ni talele.
6. Nomborani phindulo dzanu sa zwe zwa nomboriswa zwone kha bammbiri la mbudziso.
7. Ni tshi fhedza u nea phindulo INWE na INWE, ni pfuke mutala ni kone u ya kha i tevhelaho.
8. Ni dzhieze nzhele mupeleto, tswayo na nzudzanyo ya mafhungo.
9. Kovhekanyani tshifhinga nga ndila i tevhelaho:

KHETHEKANYO YA A: Minetse ya 50	
KHETHEKANYO YA B: Minetse ya 25	
KHETHEKANYO YA C: Minetse ya 45	
10. Nwalani nga vhudele, nahone zwi no vhalea.

KHETHEKANYO YA A: THOLOKANYONDIVHO**MBUDZISO 1**

Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA A na TSHA B ni kone u fhindula mbudziso dzo disendekaho khazwo.

TSHIBVELEDZWA TSHA A: PHUROSA**LUPFUMO LU MAVUNI**

'Vhananga, musi ni tshi mmbona ndo rali a thi na tshanga, nyimele ya fhanu muḁini ni tou i ḁivha zwavhuḁivhuḁi. Ri ḁa u tumba sa mmbwa. Vhakale vho amba vha ri lupfumo lu mavuni, nahone muthu u tea u ḁa tsha biko lawe. Ndi langa leneli line nda ni sia nalḁo ndi sa athu u tsiruwa kha ḁino shango.' Ndi Vho-Nḁalammbi vha raloho vha tshi khou dzida vhe thovhoni dzavho.

Vha tshi isa phanda vho vhudza vhana vhavho uri kha vha sedze muzwala wavho Vho-Tshitemba a vho ngo vhuya vha vuwa vho vha muitashango. Tshavho ho vha u shuma ngade yavho vha tshi rengisa miroho na maḁamatisi. Fhedzi-ha, vhana vhavho ngevha vha tshi vho shuma vho aluswa nga ngade yeneyo.

A ho ngo fhela maḁuvha mangana mukalaha Vho-Nḁalammbi vha songo fhelekedzwa mavhidani, ha vha u tevhela mufumakadzi wavho Vho-Nyatshitendevhele. Vhana vhavho vhatanu vha vhatukana vho sala vha tshi rwa ḁoho na fhasi nge vha humbula u ḁipalela vha wana zwi tshi ḁo konda vhunga vho ḁowela **u tshila nga tsinga dza mukalaha** musi vha kha ḁi fema. Fhedzi-ha fhungo le mukalaha vha amba ḁo sala ḁi tshi bvuma ḁohoni dza vhana avha.

Zwitukutuku zwe mukalaha vha vha vhe nazwo vho sia vho zwi kovhekanya vhana vhavho. Tshovhewaho wa tanzhe vho mu fha vhukolomo vhuvhili, ha ḁa Mugwedi vhe vha mu fha tsimu uri a sale a tshi i shuma, ha tevhela Giliana we a fhiwa vhukuhu he ha vha vhu hone afho mutani. Avha vhaḁwe vhavhili vho salaho ho pfi vha sale vha tshi tou ḁipalela, vha dzhene tshikolo. Tsho itisaho ndi uri mukalaha ḁoho idzi mbili dza u fhedzisa vho vha vha tshi dzi timatima, vha sa koni u tou ḁirwa khana ngadzo.

Vhana avha vho lingedza nga ndila dzoḁhe uri ndaka ye vha newa vha i bveledzise. Fhedzi-ha, kha vhaḁwe zwo fhedza zwi tshi sea zwi tshi ḁanama nge nungo dza u shuma dza vha dzi tshi ndi bva vhubvo. Luxwilo na Mmbembeda vho kondelela tshikolo vha vhuya vha ḁaphudza naho zwi tshi khou konda. Namusi ndi tshi khou amba vha vho ḁishumela na u vha na miḁi yavho i tamisaho.

Mugwedi nga u vhona vhutshilo vhu tshi khou konda, o ḁo humbela ndambedzo ya masheleni banngani uri a vuse tsimu ye mukalaha vha mu siela. O ḁo shuma zwithu zwa mu nakela. Musi zwiliḁwa zwi tshi vhibva o vha a tshi rengisa a wana masheleni a si na vhukono. Hu si kale o ḁo renga veni ye a i shumisa u tshimbila ngayo a tshi rengisa zwiliḁwa zwawe.

Kha Mugwedi na Tshovhewaho ho mbo di tou tangana Marema na Mukhoro. Vhathu vhanzhi vho vha vha tshi vhona unga vhatananga avha a vha kuvhelani tsindi, hone zwi songo ralo. Siani la vuvhambadzi vho vha vha tshi nekana zwanda. Pfunzo iyi ya kulimele vho do i pfukisela na kha vhana vhavho vha fhedza vha tshi tou vha vhashumi vha biko. Itali Tshivenda tshi tshi ri: 'Nwana wa mbevha ha hangwi mukwita'.

He Giliana a fhelela hone a ri hu di. Phungo yo do pfala musu Nyatshiramba a tshi ri khuvha Giliana o mu vhona Buretse bulasini ya Madonoro a no tavha mafola. Vhakomana vho do mu kwengweledza uri a vhuve hayani vha thathedzane siani la ndimo, a tou pfu sa tshimange tsha goya.

Vha hashu, kha ri bvule vhubva ri vhe na mavhuda ndi hone ri tshi do bevelela vhutshiloni. Ndaka ye Vho-Ndalammbi vha i siela vhana yo vha i songo tea u fhalala. Zwo bva kha vhona vhana nga u dowela u tshila nga tsinga dza vkhotsi.

Vhulimi ndi hone ho faraho shango. Ikonomi ya shango i takuswa ngaho. Vha vhu shumaho vho khwatha vha a bevelela vha vhidzwa u pfi vhatu vhutshiloni havho.

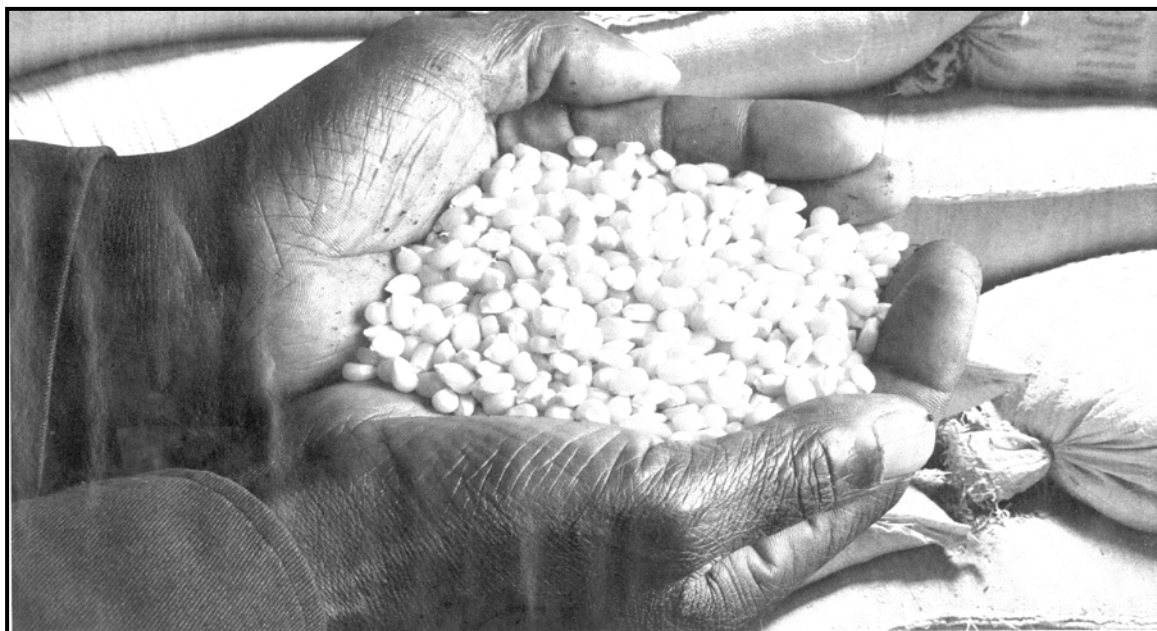
Nangoho a wo ngo vha muloro wa uri lupfumo lu mavuni nga avho vho ri rangaho phanda. Lo vha fhungo lo pfumaho mapfura li ri thusaho uri ri kone u tshila zwavhudi shangoni ri sa lili tshithu.

[Zwi bva kha thimu ya vhalingi]

TSHIBVELEDZWA TSHA B: TSHIFANYISO

Talelani tshifanyiso tshi tevhelaho uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khatsho.

MBEU LUPFUMO LWANGA!

[Tshi bva kha *Farmer's Weekly*]

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA A

- 1.1 Bulani zwithu ZWIVHILI zwe mukalaha Vho-Ndalammbi vha sia vho vhudza vhana vhavho musi vha sa athu u tuwa fhanō shangoni. (2)
- 1.2 Tsho itisaho uri Vho-Ndalammbi vha vhudze vhana vhavho ayo mafhungo ndi tshini? (1)
- 1.3 Nweledzani muhumbulo une ra u wana mafhungoni aya e na vhala. (2)
- 1.4 Mugwedī na Tshovhewaho vha fhambana hani na Giliana zwi tshi ya kha kufarele kwa ndaka ye khotsi avho vha vha siela yone? (2)
- 1.5 Liambele lo swifhadzwaho/talelwaho mafhungoni aya li tutuwedza hani kupfesesele kwanu kwa mafhungo aya e na vhala? (2)
- 1.6 Nangani phindulo i re yoneyone kha mutevhe wo nekedzwaho:
Luxwilo na Mmbebeda a vho ngo newa ndaka ngauri:
- A Ndi vhana vha khaladzi ya mufu
B Ndi vhana vha Giliana
C A si vhana vha mufu
D A na C (1)
- 1.7 Siangane ya Luxwilo na Mmbebeda yo ita uri vha bvelele vhutshiloni. Tikedzani muhumbulo uyu. (2)
- 1.8 Sedzani phara ya u fhedza.
Ni vhona unga vhuimo ha muñwali malugana na vhulimi ndi vhufhio? Tikedzani phindulo yanu. (2)
- 1.9 Izwi zwauri 'lupfumo lu mavuni' ndi mbuno kana ndi kuhumbulele kwa muñwali? Tikedzani phindulo yanu. (2)
- 1.10 Vhupfiwa hanu ndi vhufhio nga murahu ha musi no vhala mafhungo aya? Tikedzani phindulo yanu. (2)

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA B

- 1.11 Talutshedzani uri thoho ya tshibveledzwa itshi i kwama hani kupfesesele kwanu kwa mafhungo o faredzwaho khatsho. (2)

- 1.12 Sumbedzani uri tshilogeni 'MBEU LUPFUMO LWANGA!' tshi tshimbilelana hani na zwi taniwaho tshifanyisoni itshi. (2)
- 1.13 Nala dza mulimi uyu dzi ni disela tshifanyisode malugana na vhudikumedzeli hawe kha mushumo wawe? (2)
- 1.14 Musi no sedza kufarele kwa mavhele aya, ni vhona unga vhudipfi ha muthu o a faraho ndi vhufhio? Tikedzani phindulo yanu. (2)
- 1.15 Tshigarukela tshi na mushumode afho he tsha shuma hone? (1)

MBUDZISO: TSHIVELEDZWA TSHA A NA TSHA B

- 1.16 Ndi vhufhio vhumani vhu re hone vhukati ha TSHIBVELEDZWA TSHA A na TSHIBVELEDZWA TSHA B? Tandavhudzani ni dovhe ni tikedze kuhumbulele kwanu. (3)

TTHANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: MANWELEDZO/SAMARI**MBUDZISO 2**

Vhalani mafhungo a tevhelaho nga vhuronwane uri ni kone u a nweledza ni tshi sumbedza zwine zwa nga itwa u vhuisa mikhwa yoneyone kha vhagudi vha si na vhudifari ho teaho zwikoloni. Sa muñwaleli wa Khoró ya Vhagudi, no humbelwa u ñwala mbuno dzo dziaho ni tshi sumbedza **zwine zwa nga itwa u lwa na vhagudi vha si na vhudifari ho teaho zwikoloni.**

PFESANI: Ni lavhelelwa u edza zwi tevhelaho:

- Nweledzani mafhungo aya nga maipfi a sa fhiri **90**.
- Ñwalani mbuno dzañu nga mihumbulo yo fhelelaho. Nweledzani nga **mbuno** dza SUMBE dzo tevhekanaho KANA dzi re kha **phara nthihi**.
- Ni SONGO ñea manweledzo añu ðoho.
- Ni sumbedze tshivhalo tsha maipfi zwitangini magumoni a manweledzo añu.

TSHIBVELEDZWA TSHA C: PHUROSÁ**ZWIKOLO ZWASHU**

... dzone mbande dza vhana vha mashandukwa.

Vhagudisi vha na mushumo muhulu wa u lwa na vhana vha dinaho zwikoloni u itela u vhuisa mikhwa yavhuði zwikoloni.

Madzuloni a uri vhagudisi vha thusane na vhabebi, vhañwe vhabebi vha vhana vha vha kumedzela vhagudisi uri vha vhone nazwo ngauri vha vha vho neta ngavho. Hu swika hune vhabebi vha tambudzelwa vhana vhavho nga vhañwe vhagudi tshikoloni. Vhabebi vhenevho vha tea u vha na nungo dza u vhudza ðohoyatshikolo uri vha pfesese nga ha vhagudi vha tambudzaho vhañwe. Mafhungo a vhana vha dinaho tshikoloni a tea u ðivhadzwa kha Khorondauli ya Tshikolo. Yeneyi Khorondauli ndi yone ine ya tea u dzudzanya muña wayo uri vhañwe vhagudi vha dzhene tshikolo vho tsiredzea. Vhabebi vha tea u vhumšana vha vha tshithu tshithihi miñanganoni naho ya nga farwa na vhusiku u itela u amba nga ha thaidzo dza vhagudi zwikoloni. Hafha ndi hune tshikolo tsha kona-ha u amba nga ñdila dzine dza khou shumiswa u lingedza u fhelisa zwiito zwa vhana vhane vha khou dina.

Vhagudi vha tea u tutuwedzwa uri vha vhudze vhagudisi nga ha vhagudi vhane vha khou vha dina. Zwi ðivheni zwauri ñwana a sa lili u fela ngozwini. Vhagudisi vha nga ita uri tshikoloni hu si vhe na vhagudi vha no dina. Vha fanela u ita mbekanyamushumo dzine vhagudi vhone vhane vha tou dzi ðana nga u tou tamba.

Muñwe mugudi u vha o imelaho vhana vha sa pfi, ngeno muñwe a tshi vha tshipondwa. Arali ni mugudi ni tshi khou tambudziwa, ni tea u ditanganedza sa ñwana muñwe na muñwe. A ni tei u dipfa unga a ni muñwe-nga-vhañwe lini. Ni tea u zwi limuwa uri u dzhena tshikolo ndi zwa ndeme kha vhumatshelo hanu. Na sa ralo ni do la mutodzi u shamani. Sa mugudi, ni tea u fhelisa dzithaidzo dzanu na vhagudisi. Hezwi zwi nga shuma vhukuma u fhelisa zwiito zwa vhagudi vha dinaho zwikoloni.

Pfunzo yavhudi ndi i kaniwaho tsimuni i taluseaho nga mulalo, pfano na vhuthihi.

[Zwi bva kha *Thimu ya Vhatoli*]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B: 10

KHETHEKANYO YA C: PHENDA NA KUSHUMISELWE KWA LUAMBO**MBUDZISO 3**

Talelani khungedzelo i tevhelaho (TSHIBVELEDZWA TSHA D) uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khayoy.

TSHIBVELEDZWA TSHA D: KHUNGEDZELO**SIALALA LASHU NANDI!**

Vha a toda u gudiswa vhutsila ha u tshina tshigombela?

Fhano ndi haya ha mugudisi makone wa mitshino ya sialala. U tou vha masithesele kha u tshinisa tshigombela. Vha gudiswa maduvha mavhili vha tuwa vha tshi tou vha ndele. Mutengo wa u gudisa i tou vha dzhiawolala, ndi R200 fhedzi.

Tshumelo ya ngudo yashu yo disendeka kha zwi tevhelaho:

- Kuambarele kwa vhatshini na
- Kushelele kwa mulenzhe.

Kha vha de vhothe vhahulwane na vhatuku, u anetshelwa ndi u dziywa.

Zwigwada zwiya zwa u thoma a zwi badeli tshithu.

Ri wanala Tswime murahu ha thavha.

Vhutumani hashu ndi: 072 088 6259/015 964 2233.

[Zwi bva kha 'Inthanete']

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA D

- 3.1 Ndi mini zwine zwa khou kungedzelwa afha? (1)
- 3.2 Ndi ngafhi he muñwali a vhudzisa mbudziso i sa todi phindulo? Ndi ngani o ita nga u ralo? (2)
- 3.3 Ndi zwifhio zwine muñwali a khou funa ri tshi zwi dzhielesa nthakhungedzeloni iyi? Phindulo yanu i ditike nga mafhungo a re kha mutumbu. (3)
- 3.4 Ambani nga ha ndeme ya thekeniki ya fonto yo shumiswaho kha iyi khungedzelo. (2)
- 3.5 Muñwali o shumisa murero kha khungedzelo iyi. Inwi u topoleni ni sumbedze kupfele kwanu kwa murero uyu kha iyi khungedzelo. (2)
- [10]

MBUDZISO 4

Talelani khathuni i tevhelaho u ri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khayoy.

TSHIBVELEDZWA TSHA E: KHATHUNI

[Zwi bva kha 'Inthanete']

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA E

- 4.1 Ndi vhuponi vhufhio vhune ha khou taniwa kha iyi khathuni? Tikedzani. (2)
- 4.2 Bunga li ambiwaho nga halo li sumbedza u vha li tshi do shumisa maḁi. Tikedzani phindulo yaḁu. (2)
- 4.3 Nangani phindulo i re yoneyone kha mutevhe wo nekedzwaho:
- Vhafumakadzi vha re kha khathuni vha sumbedza vha tshi divha avha mukalaha ngauri:
- A Vha dzula navho henefho.
 B Vha bva vhuponi vhuthihi navho.
 C Vha ri ho fhela miḁwaha ya 19 vho lindela nḁu.
 D A na B. (1)
- 4.4 Vhudiḁfi ha mukalaha avha ndi vhufhio? (1)
- 4.5 Inwi ni vhona unga avha mukalaha vha nga ita zwifhio uri vha bve kha nyimele ine vha vha khayoy? (2)
- 4.6 Ni nga ri mini nga ndisedzo ya tshumelo vhathuni, ni tshi sedza iyi nyimele? (2)
- [10]

MBUDZISO 5

Vhalani mafhungo a tevhelaho uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khao.

TSHIBVELEDZWA TSHA F: PHUROS

Ndi nga Musumbuluwo nga matsheloni henefha sekondari ya Lukuvhanga hune vhagudi tshifhinga tshothe vha di dzulela u tangana na vhagudisi vhavho vha tshi ita thabelo. Izwi vha zwi ita vha sa athu u ya pherani dzavho dza u funzelwa.

Ndi henefha hune thohoyatshikolo vha nea milaedza i shandukaho sa mivhala ya luaviavi. Henefha hu na niwananyana muḁwe wa mugudi ane a sa vha ofhe zwone. Vho ri vha tshi amba vha ri: 'Vhananga, ni tea u shumesa nga maanda ni sa sedzi uri ni mukololo kana mini.'

Vhawe vhagudi vhe nga fhala vho pfala vha tshi niḁuna vha tshi nga a vha zwi takaleli zwine thohoyatshikolo vha khou amba zwone, ngeno zwi tshi vha vhuedza. Vhawe vhagudi vho vhona thohoyatshikolo vha tshi amba na vhabebi nga ha fhungo ili.

'U sa shuma zwi a dina thohoyatshikolo?' Ndi Mathoho o ambaho nga u ralo. O ri u ralo vhaiwe vhana vha fa nga zwiseo, vha mbo di balangana.

[Zwo sikiwa nga 'Thimu ya vhatoli']

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA F

- 5.1 Kha phara ya vhuvhili hu na lifanyisi. Zwino inwi li topoleni ni sumbedze u tea halo mafhungoni ayo. (2)
- 5.2 Topolani liitilitikedzi lo shumaho mafhungoni aya, ni dovhe ni li shumise fhungoni le na tou disikela. (2)
- 5.3 Hu na dzina lo tukufhadzwaho mafhungoni aya. Inwi ri sumbedzeni uri lo tukufhadzwa hani. (1)
- 5.4 Isani lifurase lo swifhadzwaho/talelwaho kha liambaitwa/phasivi mafhungoni e na vhala afho ntha. (1)
- 5.5 Topolani ipfi lo niwalwaho nga tshidinda/luambo lwa musanda, ni li nee thalutshedzo ya nnyi na nnyi. (2)
- 5.6 Isani fhungo li tevhelaho kha luambo lwa u vhiga/talutshedza: 'U sa shuma zwi a dina thohoyatshikolo?' Ndi Mathoho a vhudzisaho. (2)

[10]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 30
MARAGAGUTE: 70